

MI AZ IDŐ? TITOK¹

A MAI MAGYAR RÉGÉSZETI KUTATÁS HELYZETÉRŐL

Bánffy Eszter

tudományos főmunkatárs

MTA Régészeti Intézet – banffy@archeo.mta.hu

Írásom a régészet magyarországi helyzetének egészét természetesen nem tekintheti át. Nem foglalkozom például az örökségvédelemmel, műemléki törvénnyel, műkincslopásokkal, lelőhelyek pusztulásával és elpusztításával kapcsolatos szorongató problémákkal. Ezekről sok szó esik mostanában másutt. Inkább néhány olyan példát említek, amely a régészet mint tudomány új helyzetéről, kihívásairól – nem túlzás: válságáról – mond valamit. A *válság* szó azonban csupán hétköznapi értelemben kapott teljességgel negatív értelmezést. Benne van ugyanis a *változás* jelentéstartománya is, amely a mai régészettudományban az ásatás, a jelenségek és leletek értelmezése terén és a múlt egyes társadalmi formáinak rekonstrukciós folyamatában új, jobb lehetőségeket is kínál.

A közben említett titok teszi érdekessé, izgalmassá a régészetet. Ezt a titkot ráadásul a föld mélye rejtí, így azok, akik lakóhelyükön szertenéznek, bizonyosak lehetnek abban, hogy látják több évezred nyomait, az egykori ember tájalakító tevékenységét is. Alig akad falu, ahol ne élne egy-egy régi legenda alagútról, elásott kincsről a „törökök vagy épp az avarok” idejéből. A régész, aki az egykori települést, temetőt feltárja, ugyan ennél prózaibb, ám nem kevésbé érdekes eredményekre jut. Az utóbbi két-három évti-

¹ Mann, 1974, 425.

zed kutatásairól pedig az is elmondható, hogy a régészt saját munkája teljes újragondolására készítetik tudományágának lényegét érintő változások.

A régészet Európának ebben a részében a művészettörténetből vált ki, és hagyományosan része a történettudománynak, sőt annak „segédtudománya” volt a 19. századi kezdeteitől. Ugyanakkor módszereiben inkább az egymástól egyre inkább elkülönülő természettudományokat követte. Legalábbis attól kezdve, hogy az ásatáson az egymás alatt fekvő rétegek feltárásában a geológiából kölcsönözte a stratigráfia (rétegtan) alapján megfigyelhető relatív keltezeit. Ez kimondja: a lejjebb fekvő réteg a korábbi. A leletek leírásában, típusainak meghatározásában pedig különösen jól felfedezhető a biológiai rendszertan metódusa. A régészek egyre finomabb tipológiai megfigyelésekre törekedtek, az edények, a fém tárgyak alakbeli változásai és technikai kivitelezése alapján a régészeti kultúrákon belül gyorsan szaporodó területi alcsoportokat és időrendi alfázisokat különítettek el. Bizonyára nem véletlen, hogy a tipológiát elsősorban a német régészek vitték tökélyre, a hazai kollégák pedig követték őket. A 20. század hetvenes éveiben például egy őskoros régészhallgató előtt álló perspektíva még abból állt, hogy hol tudna a tipológiai rendszeren belül még valamennyit finomítani, vagy mondjuk két

csoport vagy alfázis közti hasonlóságok alapján szinkrón és diakrón hasonlóságokat kimutatni a régészeti leletanyagban. A kisebb építkezések előtt végzett leletmentések mellett a tervezett ásások célja is a lelettípusok és az egymáshoz viszonyított időrend minél pontosabb meghatározása volt.

Az ún. relatív kronológia megállapítása és az egyes kultúrák régészeti hagyatékának leírása – nagyrészt máig érvényesen – már néhány évtizeddel ezelőtt befejeződött. A mai Magyarország területén élt őskori régészeti kultúrákról és az első névvel-néppel azonosítható vaskori kelta La Tène-kultúráról, majd a rómaiak, a népvándorláskorban egymást váltó népek, végül az utolsó ide vándorolt és itt megmaradni tudott csoport: a magyar nép településeiről, temetkezési rítusairól, az általuk használt tárgyakról valóban sokat tudunk. Más kérdés, hogy ez a tudás eddig mennyit adott hozzá egy-egy nép, kultúra vagy korszak történelmének jobb megismeréséhez. Pozitívista régész szakemberek szerint keveset, de a régész feladata ennyi, nem több. (E nézet tarthatatlan voltára azonban egyre többen ébrednek rá, még azok közül is, akik máig így dolgoznak.)

A relatív időrendet tehát meglehetősen pontossággal kidolgozták a régészek, arról azonban csupán közmegegyezés élt, hogy mindez pontosan mikor történt, az írásos források megjelenése előtti korszakokat illetően. Az abszolút kormeghatározást teljesen nélkülöző ősrégészeti kutatás a természettudomány, pontosabban az atomfizika felől kapott segítséget. A módszer alapját a minden szerves anyagban előforduló ¹⁴C szénizotóp vizsgálata képezi, amely az élőlény pusztulása után egyenletes tempóban indul bomlásnak, így ennek mértékéből vissza lehet számolni a pusztulás időpontját. Bár a fizikusok eredményeiket a II. világháború után nem sokkal közzétették, idő kellett ahhoz, hogy a módszert a régészeti kormeghatározás céljaira is igénybe vegyék. Ehhez

később több más olyan abszolút kormeghatározási és az egykori életmódot meghatározó módszer is kapcsolódott, amely a kémia, a radiológia, a biológia, az orvostudomány, a genetika, valamint az informatika területéről származik.

A természettudományos módszerek terjedése, a „mérhetőség” lehetősége a régészeti gondolkodásmódra is óriási hatást tett. „A kultúra maga nem más és főként nem több, mint a környezeti hatásokra adott válaszok összessége”, hangoztatta az új irányzat, a *new archaeology* egyik elindítója (Binford, 1968, 313-341.). A vizsgálatok az akkori világ fejlettebb, pénzben és eszközökben jobban, lelőhelyekben és gazdag leletanyagban viszont kevésbé ellátott felében terjedtek el először.

Am hatása a magyarországi régészeti kutatásra csak sokkal később jelentkezett. Ennek van előnye is. A megkésetttség sok téves gondolat, túlzás, vadhajtás átvételétől kímélte meg az akkori keleti tömb kutatóit.

A természettudományok és az informatika azt sugallta, hogy egy régvolt közösség életében megfejthető minden apró részlet. Egy lelőhelyen az egykori klíma, uralkodó szélirány, vízjárás, erdőszűkség, vadon élő és tenyésztett állatok, növények mind-mind meghatározhatók. Az ott élt emberek csontjaiból ki lehet mutatni, milyen étrenden éltek, vízi vagy szárazföldi eredetű fehérjék ettek gyakrabban, milyen betegségeik voltak, helyben születtek-e vagy máshonnan vándoroltak oda, de azt is sikeresen meg tudják állapítani, hogyan készítették el ételleiket, házuk melyik szegletében bújtak meg a gabonakártevő rovarok: vagyis hol milyen gabonafélét tárolhattak a lakók a házban. Nem csoda tehát, hogy kérdésessé vált a régészet besorolása a „történettudományba”. Ha valóban természettudományos mérésekkel meghatározható minden kis részlet, akkor csak össze kell illeszteni a képet, és nincs több feladat! Ma is akadnak olyan magyar és

nyugat-európai régészek, akik még ennek a gondolatnak a bővületében élnek.

Nyugat-Európában azonban az „újrégészet” vagy processzuális régészet térhódítását – mintegy tiltakozásként – hamarosan követték azok a nézetek, amelyek éppen egy-egy kultúra szellemi, szimbolikus, tehát számunkra nehezen megfeythető – ha ugyan nem teljesen megfeythetetlen – rendszerjellegét hangsúlyozták. A „posztmodern” analógiájára „posztprocesszuálisnak” nevezett irányzat kezdeményezésében rengeteg használható ötlet, előremutató megérzés volt. A probléma talán éppen a „megérzés” szó hangsúlyos jelenlétéből adódott. Ahogy ennek egyik jeles képviselője megfogalmazta, egy adott kultúra megértésében az elsődleges cél „egy adott társadalom (kultúra) szimbólumrendszerének megfeytése” (Hodder, 1982). Noha számos posztprocesszuálisnak számító módszer – például a feltárás közben tett ásatási megfigyelések fontossá tétele, vagyis az ún. kontextuselemzés ma is hiteles és hasznos kutatási irány – az egykori közösségek életébe való „beleérzés”, ahogyan fogalmazzuk, kirántja a kutatók lába alól a szilárd talajt. Egy archaikus közösséget összetartó erő, szimbólumrendszer vizsgálatával ugyanis két baj lehet: először aligha tagadható a jelképeknek – mint minden szellemi terméknek – a kétszeres történeti kondicionáltsága. Hiszen egyrészt a leletek, az egykori tárgyakat készítő közösség tagjai, másrészt pedig a feltáró régészek maguk is saját koruknak gyermekei! Az előbbieket megfeytéséhez nem ismerjük a kódot, az utóbbi jel- és jelképrendszere pedig számunkra sokszor olyan mértékig evidens, hogy jelenlétét észre sem vesszük, így akaratlanul, de önkényesen vetítjük egy más kor rendszerére. Az értelmezés így egyre kevésbé válik bizonyíthatóvá. Ez a „posztmodern” vita cinikus megnyilatkozásoktól sem volt mindig mentes, olyannyira, hogy az egyik angliai elméleti régészeti tanácskozáson az

is elhangzott, hogy a régészeti interpretáció egyedül a jelentől függ, a leletanyag másodlagos. *Anything goes* – minden megengedett az interpretációban, amely egyedül az interpretáló szubjektumától függ. E vélemény szerint maga az ásatás is értelmetlen, sőt káros. Érthető felháborodás követte ezt a véleményt (pl.: Bintliff, 1993, 91-100.).

A két gyökeresen ellentétes nézet szintézisének és ennek megfelelően bizonyára a „válságból” kivezető egyik utat jelenti a Colin Renfrew nevével fémjelzett ún. kognitív régészeti irányzat. A természettudományos vizsgálatok régészeti alkalmazásának egyik úttörője a kritikák hatására dolgozta ki azt a logikailag hibátlan, minimális kutatási szintet, amely mind az „újrégészet”, mind a pszichologizáló posztprocesszuális vizsgálat eredményeit beépíti, azok vadhajtásai nélkül. Szerinte egy-egy régészeti kultúra leletanyagának összessége „többé-kevésbé hamisítatlanul tükrözi az egykori készítőik és felhasználók tudatosságát” (Renfrew, 1985). Ennek megfelelően a természettudományos eredményeket is figyelembe vevő régész a leletanyag elemzésével, ha kellően óvatos és józan, érvényes következtetésekre jut.

Mindamainapig nincs válasz az évtizedeken át elhúzódozó öndefiníciós válság fő kérdésére: történet- vagy természettudomány-e a régészet? S ebből adódik az újabb gyakorlati dilemma: melyik tanszékcsoportban képezzenek régészeket? Így akad példa erre is, arra is. Németországban mindenütt bölcsészet, Anglia egyes egyetemeken viszont a földtudományokhoz, vagy – mint legújabban Bristolban – éppen a kémiai tudományokhoz tartozik az oktatás. Nálunk a hagyományos néprajz-művészettörténet-régészet kötődése az általános, de már két egyetemen is megjelent a másik képzési fajta: az ELTE Régészettudományi Intézetében ezentúl archimétriából is lehet doktorálni, a jövő évtől Szegeden pedig végzett (MA, MSc) régészek és geológusok számára hirdetik

meg a posztgraduális geoarcheológia szakot. Talán így helyes, ha nem egymás kiszorításával, hanem egymást kiegészítve és együttműködve próbálják a múlt mai kutatói előrevinni tudományterületüket.

Kevésbé tudatosult eddig egy másfajta tünet a 21. század elejének régészetében. Pedig lehetséges, hogy a tudományág és a régészek megítélésében akaratlanul is szerepet játszik. Arról a jelenségről van szó, amely éppen a régészeknek a laikusok számára romantikus, titokzatos, kalandos munkáját aknázza ki kereskedelmi méretekben. Se szeri, se száma a régészetről, régészekről, titokzatos múltbéli bűntények megfejtéséről szóló könyveknek,² nem beszélve az egzotikus, kincsvadászatról szóló filmekben és képregényekben szereplő *superman* (és újabban *superwoman*) akcióhősjeiről, akik amúgy mind régészek.³ Nem marad el az erőteljes médiajelenlét hatása sem: egy-egy ásatás vagy kiállítás tervezése során ma Magyarországon is mind nagyobb energiát és időt kell fordítani a laikus látogatók kíváncsiságának kielégítésére. Ez a cél természetes, és csak helyeselni lehet, hiszen a múlt megismerése mellett feladta a régésznek a múlt minél jobb megismertetése is.

(Ezt az igényt ismerték fel azok is, akik az autópályák nyomvonalra mentén feltárt lelőhelyeket régészeti park formájában készülnék bemutatni, például Polgár mellett vagy Balatonszárszón.) Ugyanakkor a médiumokban a kincsvadász, romantikus hős régészek fokozott jelenléte részben hamis sztereotípiák kialakulását eredményezheti.

²Egy ilyen amerikai portálon több száz ilyen témájú regényt gyűjtött össze Anita G. Cohen-Williams: *Archaeology in fiction*. www.tamu.edu/anthropology/fiction.html

³Indiana Jones mellett a legújabb állandó szereplő Lara Croft, a kidolgozott izomzatú, küzdősportokban jártas female archaeologist hero (női hősrégész) (Sultana Zorpidou kifejezése). Ezzel a legújabb és szélsőséges régészeti kutatási irányzatok közül a feminista régészet is bekerült a showbusiness világába.

Ez szintén nem könnyíti meg egy öndefiníciós válságból épp kikerülni próbáló tudományág képviselőinek helyzetét.

Ám mit kezdjen e felfokozott érdeklődéssel, viharos vitákkal az a magyar régész, aki évek óta ki sem lát a több hektáryi feltárandó felületéből, ráadásul fenyegetőleg zakatolnak nyomában az útépítő gépek? Amikor hónapokon át fagyban és hőségben menti azt, amit lehet, mielőtt mindent lefed az autópálya vagy a bevásárlóközpont? Az utóbbi néhány év a gigantikus méretű feltárásainak köszönhetően több feldolgozandó és nem utolsósorban raktározandó lelet került elő, mint korábban valaha az ország területén. Mit tehet a régész? Megpróbál helytállni. Elvégzi azt, ami elsődleges kötelessége, kiássa, lefényképezi, lerajzolja, beméri, minden lehetséges módon dokumentálja egy-egy lelőhely régészeti jelenségeit, leleteit. Azután, ha marad energiája, ideje és főként programjának anyagi lehetőségei megengedik, az értelmezésben segítségül hív számos más szakembert. A természettudományos vizsgálatok lehetősége, száma elméletileg alig átlátható. A régész felelőssége azonban abban is áll, mire használja a társtudományokból kapott adatokat. Ha saját, hagyományos régészeti feldolgozó munkáját rosszul vagy hiányosan végzi, akkor a kapott adatokhoz nem tudja a tudományágának eredményeit megfelelő hangsúllyal hozzátenni, és az eredményeket összességük figyelembe vételével értékelni – vagyis a múlt egy-egy időszakának (ös)történetét valamennyire rekonstruálni.

Egy évtizede történt, hogy az ország nyugati határvidékén, Szentgyörgyvölgyön egy újkőkori falu feltárásába fogtam, mikroregionális kutatóprogramunk keretében. Néhány egyenetlen falú gödör, rosszul kiégett, málló edénytöredékek, a kis felületű ásatás után a szokásos ásatási jelenségek leírásából és a leletek keltezéséből, kulturális besorolásából álló közlést terveztem. De

még abban az évben lehetőségem nyílt arra, hogy faszénmintáimat egy bécsi laboratóriumba küldjem, ahol meghatározták a falu életének idejét. Mégpedig igen rövid intervallumban, Kr. e. 5480-5370 közötti időben. Az is kiderült azonban feldolgozás közben, hogy a balkáni bevándorlótól származó kerámia két, félreérthetetlenül közép-európai stílusú, északra tájolt hosszú házból került elő, ráadásul a telep lakói, az őshonos, bár eddig igen kevésbé ismert mezolitikus (középső kőkori) vadász-halász népesség kőeszköz típusait készítette és használta. Ez a hámas ellentmondás, a háromféle eredetű kötődés, jelleg és a mindössze két-három generációnyi keltezés alaposan megnövelte a lelőhely jelentőségét. A vörös kő nyersanyagot minden esetben igen messziről, a kétszáz kilométerre fekvő bakonyi Szentgálról hozták az egykori szentgyörgyvölgyi földművesek, ez fejlett kulturális és cserekapcsolatok meglétére utal a Kr. e. 6. évezred közepén. Terepbejárásaink során az is kiderült, hogy illyesfajta települések a Kerka folyó völgyében, tehát a lelőhelyem közvetlen közelében valódi hálózatot alkotnak. Éppen abban a korban, amikor az emberiség történetének egyik legnagyobb átalakulása zajlott: ekkor kezdődött ugyanis az élelemtermelés, a természet máig is tartó átalakítása, amely a letelepült életmóddal és minden olyan vívmány feltalálásával járt, amely a paraszti gazdálkodás kialakulásához szükséges.

Mindez olyan kérdéseket vetett fel, amelyekre korábban nem is gondoltunk. Keveredtek volna az Alpok alján a balkáni bevándorló földművesek és a helyi vadászok? Ők lettek volna azok, akik néhány emberöltő alatt meghódították Európa nagy részét, Hollandiáig és Lengyelországig? A kérdéseknek nemcsak megválaszolásához, de már pontosításához is szükség volt arra, hogy más területen kutató társaimhoz forduljak. Egy kollégám légifelvételekkel segített a telep szűkebb és tágabb környezetének megismeréséhez. Geológus szakemberek

fúrásokat végeztek a lelőhely közelében és a Kerka völgyében másutt is. És valóban, mesterséges égetés nyomát találták meg a Kr. e. hetedik évezredből, tehát a helyi, mezolitik vadászok korából! A mintákból vett pollen-szemek aránya az egykori növényzet: erdők, vadon növekvő és termesztett növények jellegére és mennyiségére utalt. A feltárt telep hulladékgödreinek földjét makrobotanikusok szitálták át, és találtak benne többféle termesztett gabonát, ám mindből csak nagyon keveset. Mindebből arra lehetett következtetni, hogy művelték ugyan a földet, de a horti-(kert)-kultúra mértékét ebben a fázisban még nem haladta meg az élelemtermelés. A savas talajban a csontok ugyan elpusztultak, de egy ép szarvasmarha-szobrocska átfúrt orra alapján háziállatok tartására gondolhatunk. A cserepekre száradt egykori gyantás festékanyag meghatározásában kémikusok segítettek.

A kérdések megfogalmazása további kérdésekhez vezetett, ezekhez a műholdas felvételek ugyanolyan fontosakká váltak, mint a talaj mágnességének vizsgálata, vagy a pattintott kőeszközök élén a sarlófény keresése.

A kis újkőkori település hagyományos feltárása így kapcsolódott a Kárpát-medence, sőt egész Közép-Európa őstörténetének egyik lényeges kérdéséhez: mikor, hogyan, mennyi idő alatt, milyen vívmányok terjedésével és milyen népcsoportok közreműködésével zajlott le az a folyamat, amelynek során az európai ember a természet kihasználójából annak átalakítójává vált, letelepült életmódjával pedig megalapozta a rétegződött társadalmi szerkezetre épülő korai civilizáció alapjait. A kérdésekre csupán az első néhány válasz született meg. Ezeknek szinte mindegyike további kérdéseket indukál.

Ezt a példát azért említettem, hogy érzékeltessem: régészek és természettudományos kutatók szoros együttműködése nélkül ma már nem vizsgálhatjuk, mikor és hogyan éltek elődeink a különböző korokban.

De vajon ezt kell-e kutatnia a régésznek? Vagyis: csupán ezt? Ha valóban a „hogyan volt egykor?” kérdésre kellene csak válaszolni – a különböző adatok egybevetésével –, a régészet kétségkívül csupán egy lenne a sokféle természettudomány közül, ahogy azt az „újrégészet” állítja.

Sok kollégámmal együtt gondolom, hogy nem így van. E kis fejtegetés címűl egy Thomas Manntól származó idézetet választottam, amely így folytatódik: „De vajon nem volna-e idő, ha mozgás nincsen? Nem volna mozgás, ha nincs idő? ... Az idő tevékeny, ... érlel és 'időzít'. Mit időzít? A változást” (Mann, 1974, 425.). A régészet célja is hasonló: nem statikus egykor volt állapotokat, hanem mindezek változásait kutatja. Ezáltal magát a változásokat mozgató embercsoportot, a társadalmi folyamatok változását vizsgálja. Tehát társadalomtudomány. Hiúság lenne feltételezni, hogy önmagában teljes válaszokat alkothat, ezért a természettudományos szakembereken kívül bizony más társtudományok képviselőivel is együtt kell(ene) töprengenie, dolgoznia. A történetész-szel, a (paleo-)szociológussal, a nyelvészszel, a kulturális antropológussal, a korai vallások kutatójával és esetleg az emberi gondolkodás fejlődését vizsgáló pszichológussal. Újfajta kérdésfeltevések is szükségesek. Egyszerű, egy okra visszautaló magyarázat helyett minden régi közösség vizsgálatakor sokféle okot és az átalakulás sokféle módját kell feltételeznünk. A régésznek minden természet- és társadalomtudományos segítséget elfogadva, felhasználva a maga eredményeit az egykori társadalom

jellegének, szerkezetének, változásainak kutatásához kell hozzátennie. Az őskort kutató régész felelőssége az írásos források híján különösen nagy, munkájában még súlyosabb szerepet kap a folytonos kételkedő gondolkodás, szintézis teremtésének kísérlete, valamilyen őstörténeti rekonstrukció alkotásának szándéka. A régészet, amely az embert társadalmi lényként vizsgálja, tehát történettudomány.

Mindebből talán világossá vált, hogy a mai európai régészet irányzatait részben csak késve követő magyar régészet új helyzetbe került. Ebben az új helyzetben több a kérdés, mint a helyes válasz. Sok olyan problémával kerültünk szembe, amelyről korábban nem is tudtuk, hogy létezik, vagy úgy hittük, már megoldottuk. De ezt az új helyzetet a korábbi stagnáló, mennyiséget gyarapító kutatási állapothoz viszonyítva mindenképpen előrelépésnek kell tartanunk. A régészet – sok más társtudományhoz hasonlóan – az egyre specializálódó, mindinkább szétváló kutatás után ismét az integráció fázisába jutott.

Ma sok, korábban statikusnak vélt téma lendült mozgásba. Így a munka nehezebb, de sokkal érdekesebb. Szerencsés dolga van annak a magyar régésznek, aki – mert a sors így akarja – tudományágának ebben az izgalmas állapotában dolgozhat.

Kulcsszavak: *régészet, természettudományok hatása és alkalmazása, „posztmodern” hatás, öndefiníciós válság, természet- vagy társadalomtudomány-e a régészet?*

IRODALOM

Binford, Louis (1968): Post-Pleistocene Adaptations. In: Binford, S. R. – Binford, L. B. (eds.): *New Perspectives in Archaeology*. Chicago, 313-341

Bintliff, John (1993): Why Indiana Jones is Smarter than the Post-processualists. *Norwegian Archaeological Review*. 26, 91-100

Hodder, Ian (1982): *Symbols in Action*. Cambridge

Mann, Thomas (1974): *A varázshegy*. (Szöllösy Klára fordítása). Budapest, 425.

Renfrew, Colin (1985): *The Archaeology of Mind*. Cambridge